

«Жаноби Олийларининг фармонига биноан Аму дарёсида ёки маҳаллий номи Амударё аталган дарёда олтин борми-йўқми эканлигини, бўлса канча кўп олиши мумкинлигини аниқлаш менга буюрилган эдиким, шу мақсадда бу ерга келиб, дарёдан кечиб ўтганимиздан кейин ўзим ҳаммасини батафсил кўздан кечириб чикдим. Мана шу чопарни дарёнинг куйи ва юқори ўзанига бориб кўриб келсин учун юбордим. Ва ҳамма ерда кумнинг ўзи чикди. Кум таркибида ўзингиз намунадан кўриб турганингиздек, олтин зарралари бор.

Бу ердан уч соатлик масофа нарида Курама деб аталган яна бир дарё бор. У Самарканд тоғларидан бошланиб, мазкур Амударёга бориб куйилади, унда қисман олтин зарралари мавжуд. Текшириб кўриш лозим эди, аммо бунинг сирини билмайман.

Жаноби Олийларига шуни етказмоқдаманки, Аму дарёси олтин маъданларидан бошланмайди. Аммо унга куйиладиган дарёлар ичида Кўкча дарёси айни Бадахшон яқинида чиндан ҳам энг бой конлардан ўтади. Дарё бошланадиган Самарканд тоғларида ҳам олтин маъданлар бор, дейишади. Бошқа маъданлар эса бу ерда, Бухорода чиндан ҳам сероб, булар — мис, аччиктош, кўргошин, жуда яхши темир кабилардир.

Оролнинг бу томонида, Шожалил тоғларида, Хива вилоятларида хакикатан ҳам кумуш конлар мавжуд. Мен аввал тоторлардан эшитганимни асирликдаги кекса ўрисдан тасдиқлашиб олдим, у менга марҳамат қилиб айтдики, Хиванинг Оронхони замонида (бундан ўттиз йиллар илгари) бир кизилбош хонга келиб айтганки, бундай тоғларда кумуш ва бошқа нарсаларни кўплаб учратиш мумкин. Буларни қўлга киритиш учун хон ходимлар тайин қилиб, дархол шундай кумушларни топиб келишга юборган ва булар кўп ҳам захмат чекмай, хонга намуна тарзида катта бир тош бўлагини юборишган, уни текшириб кўришганида ярмидан кўпроги кумуш бўлиб чиккан. Буни эшитиб, ўзбекларнинг катталари йигилишиб тўсатдан хон хузурига қирадилар ва бундай кумушни тошдан ажратиб олиб бўлмайди, ҳеч ким бу тўғрида ҳеч нима билмайди, бу нарса сабаб бўлиб, хадеганда қўшнилари билан урушиб қолиш мумкин, дейдилар.

Хон ҳам, уруш чикмасин, деб ўша ондаёқ топилган маъданни илгариги жойига кўмиб ташлашни ва мана шу ишни бажарган қончини ерга тириклайин кўмишни буюради.

Аму дарёси хакикатан ҳам илгари Каспий денгизи томон оккан, аммо ҳаммаси эмас, ярми оккан. Нега сувни орқага буриб, бунчалик каттик тўсиб қўйилганлигининг сабабини ҳеч ким билмайди. Баъзилар айтадики, шу дарё мансабидаги мавзеларда, одамлар яшамай қўйганидан кейин дарё йўли тўсилганмиш. Бошқалар шундай дейишади: Амударё бўйлаб то денгизга қадар мавзелару яхши-яхши шаҳарлар жуда кўп бўлган, буларда эса жуда диёнатсиз кишилар яшаб, шулардан Бухоро каби Хива ҳам кўп азият чеккан. Бунга қарши ҳамма ўзбеклар жамулжам бўлиб, халигиларни енгиш учун урушга отланишган. Аммо уларни бирдан енгиб бўлмаслигига кўзлари етгач, сувнинг йўлини каттик тўсишни афзал кўришган, ўша халқ сувга ташна бўлиб, кўчиб кетишга мажбур бўлсин ва ўша жойлар хувиллаб қолсин, деб шундай қилишган».

**ШАРҚ САФАРИНИНГ БУХОРОДА БУЛГАН КОТИБИ ЭЛЧИ ФЛОРИО
БЕНЕВЕНИНИНГ КИСКАЧА ЖУРНАЛИ**

Элчи юкорида эслатилган 1721 йил октябр ойида Бухоро чеккасидаги Чоржўй чегара шаҳарчасига етиб келиб, кейинчалик унга лозим бўлганидек... ўтган ма шу дарёни куйидан юкорнсигача кўриб чиккан вақтда ҳамма ерда олтин зарралари бўлган кумнинг ўзигина топилган ва элчи бу кумдан ўзи билан бирга бир неча намуна олиб, уларни келаси 1722 йил март ойида ўз маълумотномаларига кўшиб, чопари оркали Ташки ишлар коллегиясига юборган. Аммо бу олтин борасида унга, яъни, элчига ҳеч бир жавоб берилмаган. Шунга карамай, элчи бу орада ҳар турли йўллар билан нафакат ўша ерлик бухоролик ва хивалик кишилар оркали, балки савдогар киёфасидаги чопарлар оркали ҳам олтин кидиртирган ва шунга амин бўлганки, ўша Амударёдан ташқари тўртта жойда иккита бошқа дарёча келиб кўшилади (матнда шундай ёзилган) булар минерал тоғлардан оқиб келиб, у ерлардан қисман олтин ва ҳоказоларни ўша Амударёга ташлайди, ўша дарёчаларнинг юкори қисмларида, хусусан, Бадахшонда ва Хисорда ҳамда юкорида тилга олинган жойларда хийла олтин бордир. Шунингдек, олтинли кум Сирдарё ёқаларида, айникса, Сирдарёнинг юкори қисмидан йигирма тўрт соатлик масофа наридаги шаҳар бўлмиш Хўжанд остида анча кўпдир (бу ернинг олтинини мазкур элчи 1723 йил март ойида чопари оркали ушбу Ташки ишлар министрлигига жўнатган). Тоғларнинг ичида қандай минераллар (маъданлар) бор, буни ўша ерлик кишиларнинг ўзлари ҳам билмайдилар, балки сув оқими билан юзага чиқадиганларинигина оладилар, маҳорат ишлатмасалар-да, ҳар ҳолда озмунча маъдан йигмайдилар ва Бухорога сотгани олиб келадилар.

Мазкур Бадахшондаги бир тоғда лаъл ҳосил бўлиб туради. Бўлганда ҳам хийлагина бор. Ва ўша ернинг халқи Бухоро мулкидан (йигирма беш йил муқаддам) ажралиб чиккан халқлар сирасига кириб, ўша ўзларининг ерларига ўзбеклар ва бошқа ҳукмдорларни кўймайдилар, чунки ўша лаъл чиқадиган тоғнинг бошида темир дарбозалар қурилган бўлиб, ёпик туради, Уша ерлик оксоқолларнинг қирқ муҳри билан қулфлаб қўйилган. Худди ўша ерларда қумушранг ложувард тошлардан иборат бутун бошли бир тоғ бор, тошни олиб чиқиб кетиш ман этилган, фақат хуфя равишда олиб кетса бўлади. Олтинни эса савдогарлар молга айирбошлайдилар ва олтинни четга чиқаришлари мумкин. Насроний савдогарлар эса бундай қилмайдилар, фақат мусулмон киёфасига кириб олиб шундай қилишлари мумкин.

Шунингдек, Шохжалил тоғларида, Амударё мансабларида, Хива мулки бўлган ороллардан иборат Оролнинг юкори қисмида ҳам қумуш ва олтинга бой маъданлар мавжуд, ўша жойдан нарида фируза тош ҳосил бўлади.

Лекин Хива олимаком идораси ўша жойларга бориб, ўшандай қумуш ва олтинларни излаш у ёқда турсин, хатто ўша жойларни тилга олишни ҳам қатъий иақиқлаган, токи хорижий ҳокимлар, айникса Россия давлати хабардор бўлиб қилишдан хавфсираб шундай қилинган. Бу ҳақда элчи илгари ҳам ўз маълумотномаларида хабар берган. Мазкур Амударё Хивадан бир қунлик масофа нарида Орол денгизига оқиб тушади, қадим замонларда эса (элчи ўша ерлик кишилардан билиб олганидек) Каспий денгизига (икки юз қирқ йил муқаддам) қўшилган экан ва элчи Эски Урганж деб аталмиш қатқон бир бўм-бўш шаҳардаги тошдан қурилган масжидда шу ҳақдаги ёзувни кўрган. Мазкур шаҳар ўша пайтда шу Амударёнинг бўйида ўринлашган бўлиб, дарё Орол денгизи томон йўл солгач, ушбу шаҳар ҳам қимсасиз қолган, бунда ўша суван фойдаланган ён-атрофдаги мавзелару қишлоқлар ҳам шундай аҳволга тушган.

Беш йил бурун шу Амударё Каспий денгизига олнб борадиган эски окимига йўл топиб оқа бошлаган ва (мазкур элчи хабардор булгандек) уч ёки тўрт кунлик масофага қадар чўл томон оккан ҳамда ўша илгариги оқиб келгаи жойида (ёки Амударё деб аталмиш дарё сувини озайтирнш максасида қазилгап каналда) тўхтаб, ундан нарига ўтмаган. Ва элчи мазкур бўм-бўш шаҳар Эски Урганж яқинида, Хивадан келаётгапида Амударёни кесиб ўтган, ўша жойида сувнинг чуқурлиги икки аршин бўлган ва элчи намуна сифатида у ердан ҳам ўзн билан бирга кумни олиб кетган, афтидан, мазкур элчи номидан Бухородан юборилган олтин заррали кумга ўхшармиш.

Мазкур олтин ёхуд кумушни олиш масаласига келганда, элчи шуни ҳам хабар қиладики, агар шу максасда кучли бир хужум қилиб, қалъа қурилса эди, юқорида кўрсатилган барча ерлардан етарли миқдорда олтин-кумуш олиш мумкин бўлурди. Лекин шу ишга қиришилганда ҳам ичкарирок жойларга бир-йўла ўтиб бориш мушкуллик тугдирган тақдирда ишни бир чекқадан бошлаш зарур, яъни:

- 1) аввалига осонлик билан Хивани қўлга қиритиш мумкин, бунда ўша ерда бўлган кеназ Черкасский қўллаган усул ва услублардан бошқа усул-услубларни қўллаш лозим;
- 2) гарчи бухороликларга, шубхасиз, зид бўлса-да, аммо улар шу Хивада Амударё бўйлаб иккита қалъа қулай жойларда қурилган тақдирда зўр қаршилик кўрсата олмаган бўлур эдилар. Аввало, хивалик ўзбекларни хайдаб юбориш, фақат табаа дехконларга тегмаслик керак, буларнинг қўпчилик қисми асир тушган қизилбошлардан иборат бўлиб, ўзбекларга қарам бўлгандан кўра, Россияга қарам бўлишдан кўпроқ мамнун бўлурдилар: бунда-ўша жойларда ўзбеклар ўрнига қорақалпоқларни қўчириб келтириш учун қорақалпоқларни қўндириш ва хомийлик остига олиш мумкин, булар шундай қулай жойларда ва Россия хомийлиги остида қора қалмиқлар ва бошқалардан хавфсизрамай жон-жон деб яшашни истаб қоладилар: ундан ташқари, ўша қорақалпоқлар бир замонлар Орол денгизи яқинидаги Хива қишлоятларида яшаганлар ва қўчиб юрганлар, кейин эса шу Орол денгизи атрофида қўчиб юришга ҳамда оролликлардан икки кунлик масофа нарида Сирдарё мансабида жойлашишга мажбур бўлганлар. Бу ерда улар эркин-эмин яшаб, ер хайдаб, бугдой экадилар, сув хавзалари шароити ҳақида маълумотномалари бўлиб, балик овлаш билан қифояландилар. Беқарор қозақлар ўрдаси эса бундай қилмайди, у нон нималигини ҳам билмайди;
- 3) шу Амударёни тўсиб, унинг эски каналлари ва оқими орқали (у ҳозирда ҳам, чамаси, ўзининг тик қирғоқларига қармай, мавжуддир) ўтқизиш зарур, ўшанда шу Амударё бутунлай ўз оқими бўйлаб оқиб, аввало, Каспий денгизига қўшилганда эди, Россия қемалари Астрахандан осонгина нарқ Хивага эга қилмок ҳамда унда муштақамланмок у ёқда турсин, балки кейинрок бошқа жойларни ҳам Россия қўл остига қиритмок имқони тугиларди;
- 4) Хивани эгаллаш учун 1000 қишилик мунтазам ва 2000 қишилик номунтазам қўшиндан бошқаси керак бўлмайди, саллотларнинг ҳаммасини, шунингдек, қозақларни ҳам туяларга ўтқазилса, дуруст бўларди, эҳтиёж тугиладиган жойларга қадар араваларга 1000 салт от бўлса яқши, қолган отларни бу ерда истаганча топиш мумкин. Юришда қалмиқлардан етарлича бўлса, қоз бўларди;
- 5) юришни қозақларнинг Ёйиқ шаҳарқасида бошламаслик лозим бўлади (қеназ Черкасский эҳтиётсизлик билан боргани қаби), чунки бу қатта йўл сувсиз, унда ўт ҳам ўсмайди.

Юришни бошқирдлар еридан бошланса, бу ердан ўн кун ичида Орол денгизига етиб борилади, яна ўзлари билан бирга туяларда тахланмаган қайиқларни тайёрлаб, ортиб

боришлари керак, булар шу денгизнинг ўзида тахланса, сувда сузиб, нак Орол денгизидаги ороллар ёкалаб бориш ва уларга хужум килиш мумкин бўлади (ўша ердаги ўзбеклар Амударё оркали сузиб бориб, Хива мудофаасига ўтиб олмаслиги учун шундай килиш зарур) ва айна вақтда Хивани курукликдан туриб кўккисдан ўкка тутиш мумкин. Мазкур элчи ишонтирадики, хиваликлар рус кўшини бостириб келаетганлигини эшитишлари биланок, хаммалари гоятда кўрккан холда тумтаракай бўлиб кетадилар, чунки Россия мамлакати касос олишини хар куни кутиб ётадилар ва элчи ўша ерлик кишилардан ўз кулоги билан эшитганки, агар хиваликлар алдов йўли билан кеназ Черкасскийни кўлга олиб, ўлдирмаганларида эди, бугун Хива Россия табаалигига ўтказилган бўлурди. Шу Хивани эгаллаш ва ўз кўлида тутиб туриш у учун хам, Россия кўшини учун хам энг яхши йўл (элчи етказиши бўйича) ва энг фойдалиси—юкорида тилга олнган коракалпокларни (улар-ороллари якинида, Орол денгизига бориб кўшиладиган Сирдарё мансабининг Сибирия томонида кўчиб юрадилар) Россия ўз хомиилигига олиши хамда Хивага кўчириб олиб боришидан иборатдир, булар хам мазкур ишдан гоят мамнун бўладилар, сабаби—ўзбекларнинг хам, туркманларнинг хам ашаддий душманларидирлар. Шунингдек, Хивани эгалламай туриб, мана шу коракалпоклар кўчиб юрадиган ерларга ўтиб бориб, улар ёрдамида калъа куриш хам мумкинки, бу жойдан туриб, хамма вақт турли хил ишларни олдиндан бажариш имкони тугилади...»